

УДК 373(091)

Ірина Барбашова, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки
Бердянського державного педагогічного університету

СТАНОВЛЕННЯ ДИДАКТИЧНИХ ОСНОВ СЕНСОРНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД

У статті схарактеризовано ідеї видатних педагогів XVII – XIX століть щодо формування чуттєвої сфери молодших школярів у таких аспектах: визначення ролі сприймання у пізнанні оточуючої дійсності; установлення провідних видів чуттів, які потребують вдосконалення; обрання методів дидактичного впливу на сенсорні процеси; застосування наочних засобів у навчанні перцепції.

Ключові слова: учні, розвиток, сприймання, навчання, зміст, методи, засоби, форми, підручник.

Літ. 8.

Ирина Барбашова, кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики
Бердянского государственного педагогического университета

СТАНОВЛЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ОСНОВ СЕНСОРНОГО РАЗВИТИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В КЛАССИЧЕСКИЙ ПЕРИОД

В статье охарактеризованы идеи выдающихся педагогов XVII – XIX веков по формированию чувственной сферы младших школьников в таких аспектах: определение роли восприятия в познании окружающей действительности; установление ведущих видов чувств, которые нуждаются в совершенствовании; избрания методов дидактического воздействия на сенсорные процессы, применение наглядных средств в обучении перцепции.

Ключевые слова: учащиеся, развитие, восприятие, обучение, содержание, методы, средства, формы, учебник.

Iryna Barbashova, Ph. D. (Pedagogic) Berdyansk State Pedagogical University

THE BECOMING DIDACTIC BASIS OF ELEMENTARY SCHOOL PUPILS' PERCEPTION DEVELOPMENT IN THE CLASSICAL AGE

This article characterize the ideas of famous educators XVII – XIX century about early pupils' sensory areas formation, such as: defining role of perception in cognition of reality; establishment the main type of perception, which needs to development, using visual aids in teaching perception.

Keywords: pupils, development, perception, study, content, methods, tools, forms, textbooks.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Дослідження проблеми сенсорного розвитку особистості в молодшому шкільному віці обов'язково передбачає вивчення здобутків педагогічної думки у різні історичні періоди, зокрема на початку Нового часу і в добу Просвітництва (XVII – XVIII ст.), а також на етапі поширення теорії формальної освіти (кінець XVIII – XIX ст.).

Аналіз досліджень і публікацій. Певні аспекти початкового навчання у зазначений період висвітлено у вітчизняних та зарубіжних історико-педагогічних джерелах (Л. Артемова, Е. Днепров, О. Джурицький, І. Зайченко, Є. Коваленко, М. Константинов, М. Левківський, Є. Мединський, О. Пискунов, М. Ярмаченко та ін.). Проте розвідка дидактичних засад удосконалення чуттєвої сфери учнів не знайшла належного відображення і потребує окремого аналізу.

Формулювання мети статті. Мета статті полягає у визначенні еволюційних тенденцій організації сенсорного розвитку молодших учнів у XVII – XIX століттях.

Виклад основного матеріалу. Зародження буржуазних соціальних відносин, піднесення національних культур, розвиток природознавства і філософії, застосування дослідно-експериментальних методів пізнання дійсності та математичної обробки отриманих результатів, набуття педагогічною галуззю знань статусу самостійної науки стали ознаками переходу суспільства до епохи Нового часу. Розкриваючи теоретичні засади початкового навчання, видатні виразники дидактичних ідей цієї доби висловлювали певні думки про сенсорний розвиток школярів. Проаналізуємо ці підходи відповідно до таких історичних етапів і науково-педагогічних тенденцій: початку Нового часу і доби Просвітництва (XVII – XVIII ст.); поширення теорії формальної освіти (кінець XVIII – XIX ст.).

Основи формування в молодших школярів перцептивних процесів найбільш повно обґрунтовано чеським педагогом-реформатором, фундатором наукової педагогіки Яном-Амосом

Коменським (1592 – 1670). Сутність і механізм функціонування сприймання полягає, на його думку, в утворенні образів речей, які, мов незчисленні “печатки” на воску, відбиваються в мозку і при згадуванні щоразу відтворюються [3, 72], а мета сенсорного розвитку молодших школярів має відповідати золотому правилу: “все, що тільки можна, давати для сприймання чуттями, а саме: видиме – для сприймання зором, чутне – слухом, запахи – нюхом, те, що підлягає смаку, – смаком, доступне дотикові – через дотик”. Провідним методом навчання школярів перцепції Я.-А. Коменський визнав “спостереження власними очима”. Для того, щоб у результаті такого спостереження були отримані міцні враження, він пропонував: “1) поставити відповідний предмет перед очима, 2) але не далеко, на належній віддалі, 3) і при тому не збоку, а прямо перед очима, 4) передня сторона предмета має бути не відвернена або перевернена, а обернена прямо до очей, 5) так, щоб спочатку можна було б оглянути предмет в цілому, 6) а потім оглянути кожну частину окремо, 7) і при тому за порядком від початку до кінця, 8) і спинятися на кожній частині доти, 9) поки все не буде побачене правильно” [3, 161]. Коли всі ці умови, як констатує автор, виконуються належно, то спостереження відбувається правильно; якщо ж хоча б одна з них відсутня, то спостереження або зовсім не відбувається, або відбувається на незадовільному рівні. Серед наочних засобів, які ефективно сприяли б сенсорному розвитку молодших школярів, Я.-А. Коменський виокремлював натуральні предмети, а в разі неможливості подати їх в натурі закликав користуватися спеціально виготовленими копіями або зображеннями, які мають бути обов’язково доповнені відповідними поясненнями. Яскравим прикладом такого наочного приладдя може слугувати підручник “Світ чуттєвих речей у малюнках”, написаний самим Я.-А. Коменським, – перша в історії людства дитяча енциклопедія, в якій ілюстрації використовувались для полегшення засвоєння навчального матеріалу.

Згідно з ідеєю вільного і природовідповідного виховання особистості, яку пропагував Жан-Жак Руссо (1712 – 1778) – французький філософ-просвітитель, письменник, композитор, педагог – період життя дітей від 2 до 12 років (“сон розуму”) має бути присвячений інтенсивному розвитку процесів сприймання. Істинність цього висновку учений пояснює так: “Оскільки все, що входить у людське мислення, проникає туди за допомогою чуттів, то перший розум людини є чуттєвий розум; він, власне, і є основою розуму

інтелектуального; наші перші вчителі філософії – наші ноги, наші руки, наші очі” [2, 239]. Визнаючи першорядну роль сприймання у відображенні дійсності, Ж.-Ж. Руссо висловлює не менш важливу думку про те, що чуттєвого пізнання дітей треба навчати. Як саме це робити, педагог розкриває на прикладі навчання дітей малювання і геометрії. На думку гуманіста, в основу занять з малювання слід покласти спостереження реальних об’єктів природи, відтворення їх видимих форм, а не наслідування чужих малюнків. Займатись образотворчим мистецтвом рекомендовано не заради мистецтва взагалі (припускається, що “мазанина вихованця довго залишатиметься ні на що не схожою”); мета навчання малювати має полягати у набутті вихованцем “точнішого окоміру, твердішої руки, знання істинних відношень величини і форми між тваринами, рослинами та природними тілами, здатності швидше орієнтуватися в перспективі” [2, 239]. У навчанні геометрії головну увагу приділено проведенню справді прямих, рівних ліній; кресленню правильних чотирикутників, кіл; дослідженню всіх доступних спостереженню властивостей фігур шляхом їх комбінування, накладання, складання (кола по діаметру, квадрата – по діагоналі) тощо. Окрім малювання і геометрії, джерелом сенсорного досвіду дітей педагог уважав фізичні вправи та ігри, різні види сільськогосподарської праці.

Подальша еволюція проблеми вдосконалення процесів сприймання тісно пов’язана із поширенням теорії формальної освіти, згідно з якою провідною метою навчання є розвиток здібностей учнів, у тому числі – сенсорних. Засновник ідеї розвивального навчання – швейцарський педагог-демократ Йоганн-Генріх Песталоцці (1746 – 1827) – доводив важливу роль зовнішніх вражень у розвитку розумових здібностей, міркувань, досліджень і суджень людини [6, 349]; включав до складу сприймання п’ять провідних відчуттів („ти сам як фізично жива істота є не що інше, як твої п’ять почуттів”) [8, 207]; позитивно вирішував питання про доцільність спеціального навчання перцепції, а його результатом визнавав формування в учнів системних уявлень про зовнішні якості предметів і явищ дійсності (у сучасному розумінні – сенсорних еталонів). Процес засвоєння цих уявлень Й.-Г. Песталоцці характеризував як довготривалий і такий, що здійснюється через спостереження, шляхом рівномірного переходу від „неясних чуттєвих сприймань до виразних, від виразних сприймань – до ясних уявлень і від ясних уявлень – до чітких понять” [8, 210]. Паралельно

із цим, учений радив знайомити дітей із словами-назвами об'єктів споглядання. Головними чуттєвими одиницями, формування яких мало створювати підґрунтя початкового навчання, Й.-Г. Песталоцці вважав мовні звуки та лінії різної форми. На основі уявлень про ці найпростіші елементи дослідник прагнув вести дитину до пізнання цілісних явищ і предметів: від окремих звуків до їх поєднання у склади і більш складні конструкції – слова; від прямих і кривих ліній – до фігур, які вони створюють (кутів і квадратів, кіл та овалів). Застосовані педагогом способи фонематичного розвитку молодших школярів певним чином сприяли запровадженню звукового методу навчання рідної мови (на відміну від панівного в той час буквоскладального методу), а вивчення форми було обов'язково пов'язане із поясненням дітям понять числа і множини, засвоєнням рахунку, виконанням різного роду вимірювань.

Винятковий інтерес у дослідженні проблеми сенсорного розвитку дитини становить теоретична спадщина і практичний досвід представника німецької педагогіки Фрідріха-Вільгельма-Августа Фрьобеля (1782 – 1852). Створений ним дидактичний матеріал для ігор (так звані “дари Фрьобеля”) був своєрідним наочним посібником з послідовного формування в дітей уявлень про різноманітні зовнішні властивості предметів оточення, зокрема їх колір, форму, величину, розміщення в просторі [1, 209 – 223]. Систему “дарів” було покладено автором в основу серії окремих занять, послідовність яких зумовлено поступовим зростанням складності навчальних завдань. Окрім цього, педагог пропонував організувати такі види продуктивної діяльності, як малювання і ліплення; роботу з мозаїкою та камінцями; викладання фігур із паличок, кілець і півкілець; плетіння лозинок і паперових стрічок; вирізування та складання паперу; проколювання та вишивання тощо. Варто зазначити, що активне ознайомлення дітей із зовнішніми властивостями предметів розглядалось ученим як прерогатива дошкільного виховання, фундатором якого він власно і був. У початковій школі, на його думку, педагогічні зусилля потрібно зосереджувати на пізнанні учнями сутності оточуючих об'єктів; проте формування перцепції мало обов'язково продовжуватись, реалізовуватись в ході опанування школярами математики, природознавства, оволодіння мовою, виконання фізичних вправ, сільськогосподарської праці.

Німецький педагог-демократ Фрідріх-Вільгельм-Адольф Дістервег (1790 – 1866) доводив, що розвиток людського розуму

починається із сприймання зовнішнього світу, виявляється у відчуттях, які зв'язуються в наочні уявлення і зводяться в поняття. Виходячи з цього, педагог формулює правило навчання – “починай із чуттєвого сприймання і переходь від нього до понять” – і розкриває поетапність такого переходу. На першому етапі “той, хто відчуває, і те, що відчувається, – це дещо єдине; свідомість ще не відділяє себе від предмета”; на другому етапі потрібно, щоб учень сприймав предмет з усіма його ознаками як такий, “що знаходиться поза ним, відділений від його розуму”; далі безпосередні уявлення відокремлюються від відчуттів і можуть зберігатися у свідомості й за відсутності предмета: “уявлення стало дійсним здобутком учня, він відділяє себе від уявлення, а уявлення від предмета; він набув вільної самосвідомості, предмет став його уявленням, із яким можна чинити як завгодно, використовувати для подальшого мислення” [2, 374, 376]. За нашим переконанням, установлення вченим цієї послідовності є специфічним науковим передбаченням, яке склало підґрунтя для визначення в наступному столітті механізму інтеріоризації перцептивних процесів шляхом їхнього переведення з рівня сприймання до рівня розумових операцій.

Вагомий внесок у розробку дидактичних основ сенсорного розвитку молодших школярів належить *Костянтину Ушинському* (1824 – 1871) – видатному вітчизняному педагогу, психологу, засновнику наукової педагогіки в Росії й Україні. Розглядаючи образи сприймання зовнішнього світу єдиними матеріалами, над якими і за допомогою яких працює здатність мислення, і характеризуючи розумову діяльність дитини як таку, що оперує формами, барвами, звуками, відчуттями взагалі, учений наголошував на необхідності надання навчання наочного характеру. Своєрідним “обов'язком” початкової школи педагог вважав формування в учнів уміння правильно спостерігати дійсність, що оточує. “Усяке не мертве, не безцільне навчання має на увазі готувати дитину до життя; а ніщо не може бути важливішим у житті, як уміти бачити предмет з усіх боків і серед тих відношень, у які він поставлений”, – відзначав К. Ушинський [7, 249]. На його думку, спостерігати можна реальні предмети або їхні зображення, а завдання викладача полягають у тому, щоб своїми запитаннями змусити дітей хоча б неповно, але докладно описати об'єкти сприймання, а згодом – перейти до більш складних завдань [7, 213].

Виняткову увагу вчений приділяв формуванню в учнів тих сенсорних процесів, які мають

першорядне значення в опануванні грамоти – просторового зорового і фонематичного слухового сприймання. Для підготовки до письма він рекомендував вправи на: розрізнення, називання і відтворення просторових відношень, безвідривне проведення ліній так, щоб вони перетинались в одній точці; відтворення елементів і цілісної форми букв, запам'ятовування їхніх особливих назв (літера *и* – дві палички з двома гачками вниз; *о* – нулик, або кружечок; *а* – нулик із паличкою, *е* – напівнулик тощо) [7, 254 – 256]. Формування фонематичного слуху школярів К. Ушинський радив розпочинати з організації спостереження за голосними звуками, застосовуючи прийоми наслідування учнями правильної вимови вчителя, розпізнавання голосного звука в односкладовому слові, добирання дітьми таких слів, у складі яких був би наявний заданий голосний звук. Лише після засвоєння всіх голосних звуків педагог визнавав можливим ознайомлення учнів із приголосними і схарактеризував певні прийоми їхнього обстеження: порівняння слів, які різняться одним звуком; розкладання слів на звуки; відгадування заданих звуків у слові; добирання слів на задані приголосні звуки; заміна одних звуків іншими, із зміною значення слова; приставляння звука до початку слова або на кінці слова; переставлення одних і тих самих звуків [7, 257 – 261]. Важливо підкреслити, що запропонований К. Ушинським метод навчання грамоти враховував особливості дитячого сприймання, забезпечував високий рівень опанування системи мовленнєвих звуків і просторових ознак букв, на його засадах ґрунтуються сучасні підходи до формування в молодших учнів відповідних перцептивних процесів. До кола сенсорних умінь, якими мали оволодіти школярі, педагог відносив також кольорові та музичні, наголошуючи на необхідності введення в систему початкового навчання малювання та класних співів як навчальних предметів.

Послідовник К. Ушинського, вітчизняний педагог і публіцист *Микола Корф* (1834 – 1883) упровадив у програму заснованих ним земських шкіл самостійну дисципліну – наочне навчання. Уведення нового навчального предмета він обґрунтував кількома причинами. По-перше, значенням сенсорних вражень у створенні в свідомості дитини уявлень і понять. Самий повний опис предмета, прочитаний нами у книзі або переданий нам усно, не поселить у нас такого чіткого уявлення про предмет, якби ми самі побачили описуваний предмет. Ось чому всяке навчання має бути, по можливості, наочним, тобто викликати на допомогу зір учня для пробудження

в ньому відомих понять”, – зауважував педагог [4, 262]. По-друге, визнанням того факту, що правильного сприймання школярів треба навчати, оскільки вміння бачити ще не означає наявність умінь спостерігати. На думку педагога, необхідно “навчити учня вдивлятися у те, що у нього перед очима, доходити на підставі спостережень до вірних висновків, ділитися своїми спостереженнями та висновками з іншими, правильно викладати свою думку словами” [4, 265]. По-третє, вчений був упевнений у тому, що, хоча в народній школі всі дисципліни мають викладатися наочно, вони переважно спрямовані на вирішення специфічних освітніх завдань – учити дітей читати, писати, рахувати; у той же час уроки з наочного навчання дозволяють цілеспрямовано ознайомлювати учнів із предметами видимого світу, формувати умінь спостерігати об’єкти дійсності.

Природно, що М. Корф висунув чіткі вимоги до засобів наочності. Доцільним він вважав демонстрування школярам реальних предметів, у зв’язку із чим рекомендував учителям збирати колекції каменів, рослин, металів, зубів, хутра та інших частин тварин, тканин і різноманітних фабричних виробів. За неможливістю показати дітям корабель, ланцюговий міст, парову машину, гвинтові сходи, тварин тощо педагог радив застосовувати їх моделі, чучела, розфарбовані та чорні зображення [4, 265 – 266]. У аспекті ілюстрування розмаїття зовнішніх ознак предметів і явищ оточення педагог високо оцінював розвивальні можливості навчальних посібників К. Ушинського, суттєвим доповненням до яких стали книги для шкільного та домашнього читання “Наш друг” і “Малятко”. Так, у посібник “Малятко” увійшло біля ста зображень, виконаних по клітинках, що сприяло формуванню в учнів умінь аналізувати форму зразка і відтворювати її у власних малюнках, удосконалювало “окомір, навик до симетрії, мускули правої руки” дитини, забезпечувало підготовку до письма [5, 13]. Особливу увагу вчений приділяв розвитку фонематичного слуху, що було умовою навчання школярів грамоти за звуковим методом, який він поширював у земській школі; великого значення надавалось також удосконаленню музичного слуху дітей у ході опанування ними церковного і світського (класного) співів.

Висновки. Отже, класичний період становлення дидактико-методичних засад сенсорного розвитку особистості характеризується, на нашу думку, двома виразними тенденціями: збереженням традиції *опосередкованого формування* сприймання в ході засвоєння матеріалу навчальних предметів

початкової школи і розробкою *прямих впливів* на вдосконалення перцепції за допомогою спеціального дидактичного матеріалу і добору ефективних видів діяльності з ним (методика Ф. Фрьюбеля), через уведення в дидактичний процес спеціальної дисципліни, присвяченої ознайомленню школярів із властивостями оточуючих предметів (уроки “наочного навчання” за М. Корфом). Зазначені тенденції не виключали одна одну, їх об’єднувальним позитивом було визнання на рівні аксіом першорядного значення сприймання у відображенні дійсності та доведення необхідності організованого навчання учнів перцепції. Утім прерогатива належала, безумовно, першому підходу. До його основних положень віднесемо такі: провідні цільові напрями вдосконалення чуттєвої сфери молодших учнів охоплювали, як і раніше, формування зорового, слухового і дотикового сприймання; методологічне підґрунтя сенсорного розвитку особистості засновували: діалектична концепція і теорія пізнання, загальнодидактичні принципи, особливо – наочності навчання, теорія формальної освіти; зміст перцептивного навчання визнавався як формування в молодших школярів системних уявлень про різноманітні властивості предметів і явищ оточення, вмінь використовувати такі уявлення у сприйманні дійсності; установлюється механізм цих психічних утворень як послідовне переведення безпосередніх перцептивних вражень у площину свідомості; широкого застосування набули підручники, які містили навчальну інформацію сенсорного спрямування, подану в ілюстраціях і текстах, що їх пояснювали; методичний ресурс сенсорного розвитку молодших учнів складали організаційні форми (фрагменти уроків, заняття, екскурсії), методи (спостереження, вправи та ігрові завдання на розрізнення кольорів, геометричних форм, мовленнєвих і музичних звуків, шорсткості поверхонь тощо), певні алгоритми обстеження об’єктів сприймання; доведено ефективність

наочних засобів навчання перцепції (натуральних і зображувальних).

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження полягають у висвітленні організації сенсорного розвитку молодших учнів на інших історичних етапах.

1. *История дошкольной зарубежной педагогики. Хрестоматия: учеб. пособ. [для студ. пед. ин-тов] / [сост. Н.Б. Мчедлидзе, А.А. Лебенко, Е.А. Гребенщикова]. – М.: Просвещение, 1974. – 464 с.*

2. *Коваленко Є.І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія: навч. посіб. / Є.І. Коваленко, Н.І. Белкіна; заг. ред. Є.І. Коваленко. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 664 с.*

3. *Коменський Я.А. Вибрані педагогічні твори / Ян Амос Коменський; під ред., з біограф. написом і примітками А.А. Красновського. – К.: Радянська школа, 1940. – Т. 1: Велика дидактика. – 1940. – 248 с.*

4. *Корф Н.А. Русская начальная школа: Руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Николай Александрович Корф. – [2-е изд.]. – СПб.: Д.Е. Кожанчиков, 1870. – 349 с.*

5. *Корф Н.А. Малютка: Первая книга после азбуки / Николай Александрович Корф. – СПб.: Д.Е. Кожанчиков, 1872. – 115 с.*

6. *Песталоцци И.Г. Избранные педагогические произведения: в 3-х т. / И.Г. Песталоцци; [пер. с нем.]. – М.: Просвещение, 1965. – Т. 3. – 1965. – 635 с.*

7. *Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. / Костянтин Дмитрович Ушинський; за ред. О.І. Пискунова. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 2. – 1983. – 359 с.*

8. *Хрестоматия по истории педагогики / [сост. И.Е. Лакин, М.В. Макаревич, А.Х. Рычагов]. – Минск: Вышэйшая Школа, 1971. – 608 с.*

Стаття надійшла до редакції 07.11.2012

“Життєвий, як і педагогічний процес, мають матеріальний і духовний потяг до суспільно-економічного та інтелектуального вдосконалення. І тому, цьому вдосконаленню, немає та й не може бути меж.”

*Олександр Шпак
доктор педагогічних наук, професор
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова*

